

Om det färöiska ordet *baraldur* 'en (Juniperus)' och dess funktion i äldre tid

Sigurd Fries

Av släktet *Juniperus* finns i Norden en enda art, *Juniperus communis*. Dessutom finns några varieteter, t. ex. *suecica* (trädformad) och *nana* (krypande). De har dock alla i huvudsak samma karakteristiska drag och hålls därför samman i den folkliga botaniken. Även benämningarna är ovanligt enhetliga i Norden. Man kan lugnt utgå från att en urnordisk »rot« **ain-* med olika stambildningar har varit allena rådande i samnordisk tid. På svenskspråkigt område har inga allvarligare konkurrenter uppträtt, och i danskan finns endast några enstaka andra ord.¹ Norska dialekter uppvisar emellertid flera sådana ord med vidsträckt utbredning, som kommer att beröras i det följande. I isländskan används endast ordet *einir*. Men på Färöarna förekommer både *eini(r)* och ett alldeles särskilt ord, nämligen *baraldur*, som denna artikel skall handla om.

I tryckt litteratur och i samlingarna i Fróðskaparsetur i Tórshavn har jag funnit bl. a. följande uppgifter om de båda orden. En god hjälp vid litteratursökningen har jag haft av R. Rasmussens bok *Føroysk plantunøvn* (1950).

I sina Indberetninger indhentede fra en Reise i Færøe 1781 og 1782 anför Svabo ordet *baraldur* på följande sätt: »*Bearaldur*, *juniperus communis*, voxer i Mængde paa Svinøen;

findes og paa Bordøen, og har før været i temmelig Mængde i Kirkebøe. Man bruger den at røge Kjød med.» (N. Djurhuus' utgåva 1976, s. 152.) Ordet *eini(r)*, som av Svabo rimligen skulle ha skrivits *Ajni(r)*, förekommer inte i hans Indberetninger. I Dictionarium Færoense, 1, som innehåller Svabos ordmaterial från olika handskrifter och som gavs ut 1966 av Christian Matras, finns emellertid både *Aini* n. 'Enebærtræ, juniperus' och *Bearaldur* m. 'Enebærlyng, Enebær-Riis, juniperus, frutex juniperi communis'. Dessutom anförs sammansättningarna *Ajnibeer* och *Ajnubeer*.

I sin ofullbordade Føroysk orðabók (Tórshavn 1905—09) anför A. C. Evensen dels *baraldur* m. 'Enebærbusken', dels *einir* m. 'Enebærtræ' och dessutom sammansättningen *einiber* 'Enebær'.

I en del botaniska arbeten förekommer helt naturligt uppgifter om enens benämningar. E. Rostrup anför 1871 *Bearaldur* (sannolikt efter Svabo) i Færøernes Flora.² — I Botany of the Færöes, 3, 1908 meddelar Gazet Patursson (s. 864 ff.) en förteckning över »popular plant names from the Færöes». Han anför där både *baraldin* (obs ordformen!) och *einir* som namn på *Juniperus communis*. — I en tidig lärobok i botanik, R. Rasmussens Plantulæra, 1910, heter det om *baraldur*: »Tað er sama slagið, sum hini norðurfólkini nevna: *eini* ella *einiber-træ*» (s. 79). I fråga om ordets böjning är förf. inkonsekvent. Han skriver: *baraldursflokkurin* (s. 22), *baraldaflokkur* (s. 78) och *baraldarnir* (s. 78), alla tre gångerna i betydelsen 'barrträd, Coniferæ'. — I en artikel 1921 skriver R. Rasmussen: Í mónum finna vit nú mongd av *Baraldi*, greinar upp til armstjúkt, meðan hann er sjáldsamur at raka við oman á« ('nere i torven finner vi nu mängder av en, grenar upp till armstjocklek, medan det är sällan man träffar på den ovanpå'). En liknande uppgift lämnar Mikkjal Dánialson á Ryggi i sin Landalæra, 1926, s. 60: »viðjurnar í mógvi eru baraldarøtur« ('vidjorna i torven är rötter av en'). — I sina båda arbeten om färöiska växtnamn³ anför R. Rasmussen *baraldur* och *baraldin*, den senare ordformen uppenbarligen efter G. Patursson, som sam-

arbetat med honom i det tidigare av de båda arbetena. Ordet *eini* o. l. nämns inte. I sin Føroya flora, 2. utg. 1952, anför han däremot både *baraldur* (ack. *barald*) och *einir* (s. 14).

Båda orden förekommer i Jacobsen-Matras' Føroysk-donsk orðabók, 2. utg. 1961: *baraldur* m. 'ene(bærris) (Juniperus communis)' och *eini* n. '(træ af) ene (Juniperus)'. — I Jóhannes av Skarðis Donsk-føroysk orðabók (1967) finner man om de danska orden *enebær* och *enebærbusk* följande. Ordet *enebær* översätts med *einiber*; *baraldur*, *einiberlyngur*, och *enebærbusk* översätts med *baraldur*, *einiberlyngur*. Jógvan við Ánna lämnar i sin normativa, rätt puristiska Føroysk málsþilla och málárökt (1961—77) dessa uppgifter: danska *enebær* motsvaras av färöiskt *eini*[r], *einiber* och *baraldur*, *enebærbusk* av *baraldur*, *baraldin* och *einirunnur* samt *enebærtræ* av *einiviður*.

Enens namn tycks inte ingå i många ortnamn på Färöarna. I Fróðskaparseturs samlingar har jag hittat tre med *einiber* som förled men bara ett med *baraldur*: *Einiberlyngurin* (Viðar-eiði på Viðoy), *Einiberstígarnir* (Sund på Streymoy), *Einiberstíggjur* (Sandavágur på Vágar) och *Baraldaflötan* (Vestmanna på Streymoy). I arbetet Stednavne paa de færøske Norðuroyar (1933) anför Christian Matras inga namn innehållande *baraldur* men två med *eini*(r) (s. 97), förutom ovannämnda *Einiberlyngurin* ett *Einihjalli* i Haraldssund på Kunoy.

Under en exkursion med Institutionen för nordiska språk i Umeå på Färöarna sommaren 1978 frågade både jag själv och fil. kand. Lars-Erik Edlund några personar om ordet *baraldur* och om enens namn. Våra sagesmän (bl. a. från Funningur och Nólsoy) kände nog till ordet *baraldur* men var påfallande osäkra om vad det var för slags växt. En av dem sade sig inte känna till ordet *eini*(r). För dem var enen en växt som de uppenbarligen inte hade någon egen erfarenhet av.

Osäkerheten om enen och dess benämningar på Färöarna i våra dagar har helt enkelt sin grund i att den är så sällsynt. Redan Tarnovius och Debes i sina beskrivningar av Färöarna 1669 och 1673 uppger att enen bara växer på några få platser — Tarnovius meddelar även att den används »til att røge kiød

med«. ⁴ I det stora arbetet Botany of the Færöes (1901—08) känner C. H. Ostenfeld (s. 96) bara fyra lokaler: Glyvursrejn på Streymoy söder om Tórshavn, på Vágar nära Sørvágsvatn, på Eysturoy nära Svíná samt på Havnartindur på Svínoy. Han påpekar att enen har varit vanligare tidigare — ganska grova stammar påträffas ofta i torvmossar, och han drar den mycket rimliga slutsatsen: »The fact of its perhaps having been used as fuel on these treeless islands may account for its present rarity«. — I The Flora of Iceland and the Færoes (1934) ger C. H. Ostfeld och J. Grøntved helt kort följande fyndortsförekomster: förutom nämnda Streymoy, Eysturoy, Vágar och Svínoy även Borðoy. De meddelar att enen är sällsynt och anför namnen »Baraldur, Einir«. — T. W. Böcher nämner ingenting om enen i sina båda arbeten om Färöarnas vegetation (1938 och 1940). Den har tydligen varit för sällsynt för att vara intressant vid hans formationsbeskrivningar. — R. Rasmussen i sin Føroya flora (1952) säger också att enen är sällsynt men påträffas i torven. Om utbredningen säger han: »Barald havi eg rakt við í hesum støðum: 1. í hamrinum oman fyri Føgrulíð 1904, 2. á Kirkjubøreyni 1914—40, 3. í Ólatorvu í Gásadalí 1936, 4. í Svínoy mangar ferðir í mongd vestan til á oynni.« — Kjell Hansens upplysande utbredningskartor i arbetet Vascular Plants in the Færoes (1966) ger bara fem lokaler för enen på Färöarna: förutom de nämnda på Svínoy (2 st.), Eysturoy och Streymoy även en lokal på Suðuroy nära Nes. (För värdefull hjälp med den botaniska litteraturen tackar jag min bror Magnus Fries.)

Först några ord om *eini(r)* och dess förhållande till *baraldur*. Till att börja med kan konstateras, att alla mina källor har *baraldur* (*baraldin*), men en del av dem saknar *eini(r)*, nämligen Svabo i sina Indberetninger, Rostrup i Færøernes Flora 1871, R. Rasmussen i sina arbeten om växtnamn samt Jóhannes av Skarði, som bara använder *eini-* som förled. I sin flora anför R. Rasmussen visserligen båda orden, men när han talar om växten, använder han bara *baraldur*. Ordets svaga ställning som simplex, motiverad dels av växtens sällsynthet,

dels av konkurrensen från *baraldur*, förklarar varför det tycks råda stor osäkerhet om ordets form. Att det förhållandevis ofta förekommer som förled (*eini-ber*, *-runnur*, *-viður*) bidrar ju inte till att befästa ordformen. Att ordet var neutrum ansåg Svabo i sitt Dictionarium (*aini* n.), och detsamma anser Jacobson-Matras (*eini* n.), men Evensen anför *einir* m. och samma form utan genusuppgift har Ostenfeld-Gröntved, *The Flora of Iceland and the Færoes* (1934), s. 10, samt G. Patursson i *Botany of The Færöes* och R. Rasmussen i sin flora. Jógvan við Ánna väljer en medelväg genom att skriva *eini(r)*. Ensam anför R. Rasmussen *eini* m. i *Plantulæra* 1910. De sena belägggen *eini(r)* — alla från 1900-talet — skulle kunna tolkas som lån från isländskan, särskilt i botanisk litteratur. Men Svabos *aini* n. och ortnamnen på *Eini(bers)*- tvingar oss att betrakta ordet som ett färöiskt arvord, som har utsatts för hård konkurrens från ett annat ord, *baraldur*. Det gäller då att förklara detta ords uppkomst och funktion.

Namnet *baraldur* har, såvitt man kan finna, inte haft något stöd från annat håll, vilket ju däremot *eini(r)* har. Ordet kan inte beläggas i något annat nordiskt språk. Med den utbredning enen numera har på Färöarna måste man räkna med att ordet har en rätt hög ålder — sannolikt har det använts redan under medeltiden. Att det skulle ha bildats under de senaste århundradena, då växten uppenbarligen har varit ytterst sällsynt, är högst osannolikt. Det kan, som vi sett, f. ö. beläggas från senare hälften av 1700-talet, då enen redan tycks ha haft en begränsad udbredning. Man kan inte utesluta att ordet har funnits i de delar av Norge som har haft nära kontakt med Färöarna och förts över därifrån, men ordet kan inte spåras i norska dialekter trots Ove Arbo Høegs noggranna inventeringar, publicerade i *Planter och tradisjon*.

Om ordets etymologi har R. Rasmussen uttalat sig i *Føroysk plantunøvn* (s. 26). Han har säkerligen rätt, då han menar att ordet *barr* (fisl. *barr*, no. dial. *bar* n.) ingår. Ordets senare del betraktar R. Rasmussen som ett suffix och hänvisar till paralleller som »*Ap-ald(u)r*, *fol-ald*, *ker-ald*, *leggi-aldi*, *rimb-aldi*,

gap-aldr, *rys-aldr*, *bát-aldr*», hämtade ur Alexander Jóhannessons arbete *Suffixen im Isländischen*.⁵

För att kunna bedöma ordbildningen, måste man först slå fast, att ordet är maskulinum med en stam *barald-*.⁶ (Jfr. ortnamnet *Baraldaflötan*.) Ordformen *baraldin* ser ut att härröra från en enda uppgiftslämnare, G. Patursson. Det är säkert fråga om en individuell eller möjligen lokal ombildning av *baraldur* efter *aldin/aldan* 'trädfrukt, ållon', alltså »barr-ållon«, syftande på bären.

Det är tydligt att *baraldur* är en avledning som fogar in sig i en någorlunda stor ordgrupp på *-ald*, som nämnts samlad och redovisad av Alexander Jóhannesson. Det är bildningar av olika upprinnelse, somliga gamla: *ðra*-avledningar (*apaldr*), *ðla*-avledningar med metates (*kerald*), men många uppenbarligen rätt unga (nisl. *rysjaldur* 'ryckig, orolig människa', *hrúgald* 'oformlig massa, hög', *bringald* nýyrði för 'amfiteater').⁷ Bildningar på *-ald* tycks ha varit produktiva särskilt på västnordiskt område under en lång tid. En bildning *baraldur* saknar alltså ingalunda mönster.

Den intressanta frågan är emellertid, varför man på detta sätt nybildade ett ord *baraldur* som namn på enen, vilken ju redan hade ett gammalt mycket väl etablerat, allmän nordiskt namn. Det kan dessutom förefalla som om båda namnen har levat fram till våra dagar sida vid sida, *baraldur* som ett klart folkligt namn, *eini(r)* kanske delvis — åtminstone under senare tid — med stöd i litteraturen och språknormen.

För att förstå detta bör man gå till Norge. Det är nämligen det enda land i Norden där enen, som främst Ove Arbo Høeg har visat,⁸ verkligen har andra benämningar, nämligen *bruse* (i Romerike och östra Hedmark), *brisk/breske* (väster därom framför allt i Telemark och Buskerud), *brakjel/bragjel/brake* (i norra Rogaland och ungefär Sunnhordland) samt *sprakjel/sprake* (i Nordhordland och Sogn). Norr och söder om detta bälte tvärsöver Norge med andra benämningar på enen — alltså bl. a. på Sörlandet — används *ein(-)*, *en(-)* i olika former.

Ove Arbo Høeg har i de både nämnda arbetena visat, att

namn at typerna *bruse, brisk, brakje, sprakje* i många fall har haft karaktären av noanamn. Det gamla ordet var farligt att använda. Høeg citerar uttryck som »*Vil du kalla meg eine, skal eg gjera deg ei meine. Vil du kalla meg bruse, skal eg gi deg god lukt i huset*» och »*Kaller'u mæ eine, så knækker jæ beine. Kaller'u mæ bresk, så gjør jæ dæ fresk*». Även en variation i andra riktningen anför Høeg från Fitjar. Det gäller ett förbud »*mot å si brakje når en brygget øl; en måtte si eine*».

I sitt innehållsrika arbete Planter og tradisjon visar Høeg vilket utomordentligt mångsidigt bruk man hade av enen i Norge. Här följer några exempel. Med hela enbuskar klädde man ytterväggarna på Västlandet, det hårda virket utnyttjade man till hägnadsstör, träspik och mycket annat, och dessutom användes det till bränsle, särskilt vid kusterna. Av barken gjorde man skosnören. Barren eller det sönderhackade riset strödde man vid begravingar på golvet och även på vägen, där den döde skulle bäras. Annars användes riset som foder till getter och får. Bären nyttjades vid ölbrygd och dessutom till att bota en mängd olika sjukdomar: bensador, gikt, förkylningar, magont, gulsot, nervositet. De ansågs även vara urindrivande. En betydande roll spelade enen i folktron. En uppgift från Vestre Bærum väster om Oslo: »*Lenge før mi ti gikk ektefolk tre ganger runt et breskeskjær (en enbuske), så var de gifte*».

Av uppgifter, citerade i det föregående, vet vi att enen var vanligare i äldre tid på Färöarna. Att den nu är så sällsynt har antagits bero på att människan har skattat den hårt, därför att den har kunnat användas till så mycket, främst som bränsle men även till annat. Vid utgrävningarna av vikingagården i Kvívík har man hittat ett slags rep av enviddor, »*snarað bond úr baraldsviðjum*», som förvaras på museet i Tórshavn. Tarnovius och Svabo säger, att man brukade enen, då man rökte kött. (Se ovan.) Annars har vi få uppgifter om hur enen användes på Färöarna — helt naturligt, eftersom det uppstod ett brott i traditionen, i och med att enen började för-

svinna. Men vi har säkert rätt att dra vissa paralleller med Norge.

Även då vi vill förklara uppkomsten av ordet *baraldur* kan vi finna paralleller i Norge — ja, helt uteslutet är väl inte att ordet från början kan vara bildat i Norge (se ovan). Liksom de norska *bruse*, *brisk* m. fl. har säkert det färöiska *baraldur* fungerat som ett slag noaord i stället för *eini(r)*. Vi vet att bruket av noaord har varit mycket väl utvecklat på Färöarna, inte bara inom fisket.⁹ Jag vill uppfatta *baraldur* som ett noanamn bland de färöiska växtnamnen. Kanske finns det flera sådana.

NOTER

¹ I Sverige kan något enstaka, rätt tillfälligt namn förekomma, t. ex. *getrisbuske* i Gagnef och Djura i Dalarna. Om danskan se J. Lange, *Ordbog over Danmarks plantenavne under Juniperus*.

² Dansk Botanisk Tidsskrift, 4. Bind, 1870—71, s. 59.

³ I Varðin, 8, 1928 (tills. med Gazet Patursson) och Føroysk plantunøvn, 1950, s. 25.

⁴ T. Tarnovius, *Færøers beskrivelser*, utg. av H. Hamre, s. 53 (Færoensia, 2, 1950) o. L. Debes, *Færoæ*, Khavn 1673, s. 92.

⁵ I: *Árbók Háskóla Íslands* 1926—27, s. 12 ff. (Reykjavik 1928).

⁶ Det kan alltså, om ingen ombildning har skett, omöjligt vara en oomljudd motsvarighet till västnorskt *older* (jfr. sv. dial. *alder*) 'al, Alnus', alltså »barr-al«, jfr. i så fall *barrlind* 'idegran (*Taxus baccata*)' i Bohuslän och på norska Sørlandet. (Om ordets mycket skiftande former i Norge se S. Fries i *Nysv. stud.*, 37, s. 13 ff., och O. A. Høeg, *Planter og tradisjon*, s. 693.)

⁷ Se t. ex. Jóhannesson, aa, *Torp*, Gamalnorsk ordavleiding §§ 32, 37, och äv. I. Olsson, *Gotländsk natur och historia speglade i ortnamnen*, 1979, s. 53 ff (om *gajmald* och *skinnald*).

⁸ Dels i *Litt om norske plantenavn*, s. 104 (Blyttia, 13, Oslo 1955), dels i *Planter og tradisjon*, s. 413 ff, med karta s. 703.

⁹ Se t. ex. S. Solheim, *Nemningsfordomar ved fiske*, Oslo 1940 (med huvudsakligen norskt material men äv. färöiskt) och W. B. Lockwood, *Word Taboo in the Language of the Faroese Fishermen*. (I: *Transactions of the Philological Society*. Oxford. 1955.)

SUMMARY

The Faroese Word *baraldur* 'Juniper'

In Faroese there are two words for 'juniper': one is *einir* (masc.) or *eini* (neutr.), with compounds like *einirunnur* and *einiviður*; the other is *baraldur*. *einir* belongs to the stem *ein-*, which occurs in the whole of Scandinavia, while *baraldur* looks like a Faroese innovation.

The uncertainty reflected in the use of different names and forms due to the fact that the juniper is now very rare in the Faroes. It was formerly used for several purposes, among other things for smoking meat and it is therefore nearly extinct. The word *baraldur*, which is probably a comparatively late *ald*-derivative (for which see Alexander Jóhannesson in *Árbók Háskóla Íslands* 1926—27) to *barr* (OI *barr*, Norw. dial. *bar*) 'needle', is, as I see it, a noa term of the same type as *bruse*, *brisk*, *brakje* etc. 'juniper' in Norway (for these see O. A. Høeg, *Planter og tradisjon*, p. 413).